

БЕЗЕКВІВАЛЕНТНА ЛЕКСИКА: ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ

Розглянуто проблему визначення поняття безеквівалентної лексики сучасної української мови. Досліджено функціональні особливості безеквівалентної лексики як мовного знака та носія етнокультурної інформації.

Ключові слова: текст, безеквівалентна лексика, етнокультурне поняття.

У сучасній мовознавчій науці термін “безеквівалентна лексика” (далі БЛ) порівняно новий, і в його витлумаченні немає одностайності, а інколи й конкретності, що не сприяє визначенню БЛ як категорії лінгвістики. Мовознавці намагаються відмежувати цей термін від інших, або, порівнюючи з іншими “національно маркованими” поняттями, дати визначення його (М.П. Кочерган, Л.М. Дяченко, Н.Ф. Зайченко, О.В. Коваль-Костинська, О.Л. Паламарчук, Т.А. Космеда, А.В. Волошина, Л.І. Машуровська, О.І. Кремльова та ін.). Розглядаючи проблему співвідношення слова і денотата, лінгвісти намагаються також дати відповідь на питання про існування своєрідного етнокультурного шару лексики, але особливості функціонування національно маркованої лексики в тексті залишаються сьогодні ще недостатньо вивченими.

Дослідження композиційної ролі БЛ у тексті сприяє поглибленню уявлень про національно забарвлену лексику взагалі та функціональний статус таких лексичних одиниць. Семантична структура кожної лексичної одиниці може утворюватися кількома компонентами, тобто семами. Семантика БЛ багато в чому зумовлена історією, культурою країни, діяльністю людини, її світобаченням тощо. БЛ відображає національно-культурну своєрідність мови на лексичному рівні, називає такі поняття та явища у сфері певної культури, які не властиві іншим. Наші спостереження доводять, що БЛ як складова образності тексту створює емоційно-експресивний підтекст, пов'язаний з ідеоетнічним компонентом значення, висувається у смисловій ієрархії твору, виступає своєрідною функціонально-сміисловою домінантою тексту.

БЛ наявна в кожній мові. М.П. Кочерган вважає, що БЛ, як правило, становить не більше 6-7% загальної кількості активно вживаних слів [9, 171-172]. Загалом поява БЛ зумовлена життєдіяльністю певного лінгвокультурного колективу та відбиває розбіжності між лінгвістично-понятійними кодами. Поява БЛ пояснюється також екстралінгвальними факторами. А.В. Волошина вважає, що “кожен етнос у процесі своєї життєдіяльності “олюднює” навколишнє середовище та вносить у нього

специфічні риси. З плином часу виникають етнічно значущі предмети-реалії. У лексиці вони фіксуються словами-реаліями” [3, 57].

Критеріями виокремлення такої лексики можуть бути: 1) семантичний (за яким враховується значення слів); 2) граматичний (показовий насамперед щодо одиниць, які мають певні формальні показники); 3) функціонально-стилістичний (БЛ може виконувати в тексті функції створення національного колориту, інтимізації тощо, у композиції поетичного тексту БЛ стає своєрідною смисловою домінантою (сильною позицією), впливає на зміст усього твору).

БЛ можна визначати за допомогою таких прийомів: 1) переклад (безеквівалентна як національно маркована лексика належить до групи, що не має відповідників у інших мовах); 2) експеримент (наприклад, під час проведення психолінгвістичного експерименту до поля слів-реакцій на певне слово-стимул потрапляють одиниці, що мають національно-культурні елементи значень).

Національно-культурний компонент семантичної структури окремої безеквівалентної лексеми є невід’ємною складовою змісту цілого тексту, тому визначальним фактором є також її частотність. Слововживання у різних контекстах може свідчити про традиційність використання певної лексичної одиниці. При розгляді явища безеквівалентності мовознавці намагаються, як уже зазначалося, відмежувати його від інших, або, порівнюючи з поняттями “лакуна”, “реалія”, “фонова лексика”, “екзотизм”, “варваризм”, “колорит”, “національно маркована лексика”, “етнографізм”, “локалізм” та ін., дати визначення БЛ. Крім того, термін “безеквівалентна лексика” у різних мовознавчих працях використовувався неоднозначно. Відсутність одностайної думки щодо класифікації національно маркованої лексики зумовлює виникнення широкого кола наявних у лінгвістичній практиці робочих термінів, що використовуються для номінації лексичних одиниць з культурним компонентом у семантиці. Цей факт викликає також певні ускладнення у правильному розумінні системи лінгвістичного позначення БЛ.

Є.М. Верещагін та В.Г. Костомаров доводять той факт, що не можна визначити ні повну еквівалентність, ні повну безеквівалентність лексичних одиниць. “Як безеквівалентні слова, так і фонові – не абсолютна категорія, а відносна. Говорити про те, чи можна певне слово назвати безеквівалентним, припустимо лише стосовно якоїсь мови. При цьому нерідко трапляється, що слово, яке є безеквівалентним порівняно з лексикою мови Б, виявляється повністю еквівалентним у застосуванні до мови В. Це ж справедливо, якщо мати на увазі фонові слова” [2, 45]. Вони також відмічають певну спільність безеквівалентної та фонові

лексики, оскільки обидва класи “відрізняються від відповідних іншомовних слів, тому що відображають специфіку національної культури” [2, 45]. Подаючи класифікацію, вони не розмежовують поняття безеквівалентність та фоновість лексики, вживають термін БЛ замість фонова лексика і навпаки.

Р.П. Зорівчак визначає БЛ, порівнюючи з реаліями, що є, на її думку, “моно- і полісемантичними одиницями, основне лексичне значення яких уміщує традиційно закріплений комплекс етнокультурної інформації, чужої для об’єктивної дійсності мови-сприймача” [6, 58]. Вона вважає, що поняття “безеквівалентна лексика” значно ширше, ніж семантичне поле поняття “реалія”, що відповідає лише випадкам лексико-предметної безеквівалентності. Очевидно, всі реалії входять у обсяг БЛ певної мови. Але до цієї лексики належить також частина прислів’їв і приказок, окремі лексеми надзвичайно місткого семантичного наповнення, що пов’язані з відмінностями в сегментації довколишнього світу окремими мовними колективами, та інші випадки лексико-семантичної безеквівалентності [6, 65].

Л.М. Дяченко також звертає увагу на спільність згаданих понять: “Слова з такою наповненістю семантики національно-культурним змістом лінгвісти називають по-різному: безеквівалентними, реаліями, етнографізмами тощо. Ці слова є не що інше, як джерело знань про певний етнос: менталітет, звичаї, традиції, побут, надбання духовної культури народу. З одного боку, вони служать для позначення не наявних в інших національних культурах предметів чи понять, із ними пов’язаних, з іншого – називають денотати, які були або є типовими, характерними, такими, що становлять невід’ємний атрибут духовної або матеріальної культури того чи іншого народу” [5, 9]. Дослідниця зауважує, що до безеквівалентних віднесені слова, основне лексичне значення яких уміщує традиційно закріплений набір етнокультурної інформації, пов’язаної з історією, економікою, побутом, культурою країни. До фонових віднесені слова, лексичні фони яких містять своєрідні національно-культурні компоненти, що надають референту особливої предметно-кваліфікативної чи функціональної характеристики. Обидві групи національно маркованих слів позначають культурні, побутові, соціально-політичні реалії та поняття, не властиві етнокультурі та менталітету інших народів [9, 15].

М.П. Кочерган говорить про спільність понять “безеквівалентність” та “лакуна”. З цього приводу він, зокрема, зазначає: “У науковій літературі терміни безеквівалентна лексика і лакуни часто вживаються як синонімічні і трактуються як слова, що відсутні в певній мові” [8, 42].

С.Влахов та С.Флорин зазначають, що термін БЛ “трапляється в багатьох авторів, які трактують його по-різному: як синонім “реалії”, дещо ширше – як слова, відсутні в іншій культурі та в іншій мові, дещо вужче – як слова, характерні для нашої дійсності, і, нарешті, просто як неперекладні на іншу мову слова” [4, 41]. Усе-таки вони відмежовують поняття БЛ від реалії, але вважають, що реалії входять, як самостійне коло слів, у межі БЛ. Слово може бути реалією щодо багатьох мов, а безеквівалентним – переважно у межах даної пари мов, тобто, як правило, список реалій даної мови буде більш-менш постійним, водночас словник БЛ виявляється різним для певних пар мов [4, 43].

Так, Т.А. Космеда вважає, що необхідно з’ясувати також співвідношення понять БЛ, екзотизм та етнографізм. Етнографізм, як правило, не належить до запозиченої лексики. Цей термін уживається на позначення явищ культури, предметів побуту, традицій народу тощо щодо тієї мови, у якій вони є первинними [7, 61].

Саме завдяки БЛ як одному з вагомих показників національно-мовної своєрідності етнічної спільноти спостерігаємо не тільки відмінності в називанні фрагментів дійсності, а й особливості культури взагалі, умови життя носіїв тієї чи іншої мови. У зв’язку з цим постають питання, зокрема, як упізнати БЛ та які групи безеквівалентних одиниць можна виділити в лексичному складі мови. А. Бронська, розглядаючи особливості лінгвокраїнознавчого аспекту у викладанні української мови як іноземної, пише: “Серед слів з культурним компонентом є БЛ, тобто слова, які неможливо семантизувати за допомогою простого перекладу. Близькими до БЛ є також слова, що збігаються у двох мовах своїми денотатами (тобто об’єктивним змістом), але не збігаються своїми конотатами (тобто емоційно-естетичними асоціаціями). Наприклад, слово *калина* може бути перекладено на інші мови, але для українця воно наповнене особистими спогадами і пов’язане з національною ментальністю. Такі слова автори називають конотативними” [1, 43].

У підсвідомості кожної людини існує, так би мовити, екстралінгвальний план, який дозволяє поєднувати в одне ціле, наприклад, слово та предмет, слово та явище, слово та думку (ідею) і тим самим дозволяє виділити національні особливості слова. Кожне слово – багатопланова картина, що відображає життя країни, суспільства, етносу. Те, що в мові існує слово-еквівалент назви певного предмета, поняття чи явища, зовсім не означає однозначності цього слова. Важливу роль тут відіграють ще екстралінгвальні плани. Накладаючись, вони можуть і не збігатися. Там, де спостерігаються розбіжності, говорять про наявність безеквівалентних елементів. У поетичній мові спостерігається також подальший

розвиток та поглиблення асиметричного дуалізму мовних знаків, саме тому асоціативні зв'язки спричиняють велику розбіжність між сукупністю уявлень та конкретним значенням.

На думку З.Д. Попової та Й.А. Стерніна, “умови життя та побуту народу сприяють виникненню понять, що принципово відсутні у носіїв інших мов. Відповідно, в інших мовах немає й однослівного словникового еквівалента для їх передачі” [10, 71]. В українській мові відсутнє слово, що еквівалентне німецькому *Besteck* (*столові прибори: виделки, ножі, ложки; набір інструментів; позначення судна на морській мапі*), *Geschwister* (*брати й сестри*). Розглядаючи проблему міжмовної лексичної еквівалентності, можна виділити три основних типи лексичних відповідників: 1) лінійні відповідники, коли одній лексемі певної мови відповідає в денотативному плані одна лексема іншої мови; 2) векторні відповідники, коли одному загальнішому за значенням слову мови відповідає кілька конкретніших слів іншої мови; 3) відсутність еквівалента лексеми в іншій мові. У випадку відсутності еквівалента застосовують поняття “лакуна” чи “безеквівалентна лексика”. Отже, БЛ – лакуни (відсутність поняття в одній мові при наявності його в іншій) [10, 71-72].

Усі вказані семантичні угруповання слів можуть бути визнані безеквівалентними, або словами з національно-культурним компонентом, етнографізмами, етнолексемами. Вони позначають усе те, що було чи є характерним, самобутнім для культури, побуту, традицій українського народу, передають національний колорит, національний менталітет. Проблема полягає в тому, що із семантичного погляду вони неоднорідні за ступенем специфічності. При визначенні коефіцієнта безеквівалентності треба враховувати й інші елементи компонентного складу семантики: кількість національно-культурних понятійних і непонятійних сем, їх якісний склад (ідентифікуючі, диференціюючі, ідеологічні компоненти), наявність регіональних сем, а також смислові відтінки, яких набуває лексична одиниця в різноманітних контекстах.

З огляду на всі ці аспекти, можна розмежувати (класифікувати) національно марковану лексику за ступенем безеквівалентності: 1) понятійно безеквівалентні слова – звукова оболонка у конкретних зіставлених мовах однакова, а значення відрізняється понятійними семами чи лексичним поняттям: *козак, курінь, русалка* (наприклад, в українській та російській мовах); 2) частково безеквівалентні слова – значення їх відрізняється денотативно-сигніфікативними зв'язками: *сало, калина, січ* (в українській та російській мовах); 3) інші слова з національно-культурним компонентом – відрізняються конотаціями, прагматикою тексту, засобами передачі понять: *легіт, берегиня, верховина* (в українській та російській мовах).

У працях багатьох дослідників також спостерігаються відмінності у визначенні явища безеквівалентності, оскільки критерії, покладені в основу розмежування категорії БЛ та інших “маркованих” понять, що містять етнокультурну інформацію, дещо відрізняються. Спільним є в першу чергу розуміння того, що БЛ – лексика національно маркована, в її семантиці наявний етнокультурний компонент.

Більш яскраво зв’язок між мовою і культурою виявляється у реаліях. Безеквівалентна лексика може також включати слова-реалії, які позначають, головним чином у текстах, предмети матеріальної культури, що виступають основними для номінативного значення слова. Реалії – це дійсні факти з культури, історії країни, її героїв, традицій, звичаїв, побуту. Поява нових реалій у матеріальному та духовному житті суспільства викликає виникнення реалій у мові. Порівняно з іншими словами мови характерною рисою реалій є її предметний зміст – тісний зв’язок між предметом, поняттям, явищем, яке вона означає, народом (країною), з одного боку, та історичним проміжком часу, з іншого. Тому реалії властивий певний національний (місцевий) та історичний колорит (колорит в даному випадку ми розглядаємо як сукупність особливостей, своєрідність чого-небудь).

Явище безеквівалентності має багато спільних рис і з лакунарністю. Дослідники вважають, що БЛ – це лексична лакуна (у бінарному зіставленні з певною мовою). Мовна картина світу може мати різний вигляд. Вона створюється номінативними мовними засобами – лексемами, стійкими словосполученнями, фразеологізмами, а також значенневою відсутністю номінативних одиниць (лакунарністю). Про безеквівалентні лексичні одиниці можна говорити як про лексичні лакуни в міжмовному порівнянні, коли постає проблема трансформації. Але все-таки між цими поняттями існують істотні різниці: БЛ визначається у межах кількох (двох) мов, лакуни можуть бути в окремій мові через відсутність однослівної номінації певного поняття, наприклад, українська лексема “*молодята*” не має антонімічного відповідника, хоч поняття у свідомості мовців існує.

Схожі за функціями також екзотизми та варваризми. Екзотизми – слова і вирази, які засвоєні з інших мов, тому в їх семантиці відображено поняття “чужої етнокультури”. Варваризми – іншомовні слова або вирази, які повністю не засвоєні мовою, а відображають особливості семантики іншої мови. Вони можуть зберігатися на письмі чужомовну графічну передачу, а при вимові наближатися до мови першоджерела. Отже, БЛ української мови в порівнянні, наприклад, із німецькою є екзотизмом чи варваризмом у тексті-відповіднику:

*Не хотілось в снігу, в лісі,
Козацьку громаду
З булавами, з бунчугами
Збирать на пораду...
...І про неї добрим людям
Кобзари співають.*

(Т. Шевченко.)

*Wollte nicht in Schnee und Wälder
Die Kosakenscharen
Um die Fahnen, um den Buntschuk
Zur Versammlung laden.
...Ihren alten Ruhm besingen
Der Kobsaren Weisen.*

(A. Kurella.)

При типологічному вивченні мов активно використовується термін “екзотизм”. Якщо БЛ – це нечисельні одиниці мови, що не мають в іншій мові дослівного еквівалента, а їхнє значення передається як фразові найменування або словосполучення, то екзотизми – це БЛ, запозичена іншою мовою. Таке витлумачення екзотизмів здається більш вдалим. Проте необхідно уточнити критерії, за якими запозичена БЛ стає екзотичною. На наш погляд, значну роль відіграє частота вживання слова, його належність до активного чи пасивного складу мови. Так, якщо БЛ, запозичена кількома мовами, активно вживається носіями цих мов, то експресія нівельюється й екзотичність зникає, напр.: *бориц, вареники, пельмені* та ін.

Якщо автор сам використав іншомовну лексему в своєму творі, вона також буде (залежно від форми) екзотизмом чи варваризмом, її ще називають “іншомовним украленням” (термін С. Влахова та С. Флорина). “Іншомовними вкрапленнями” для нас є всі слова і вирази, які автор дає іншою, не своєю мовою в їхньому споконвічному написанні чи в транслітерації, тобто без будь-яких змін. З лінгвістичного погляду багато іншомовних укралень, у тому числі, можливо, і реалій, варто було б віднести до “варваризмів” [4, 15-16]. Наприклад: *Верблюди заплаче, і кайзак Понуриць голову і гляне На степ і на Кара-бутак. Сингичагач кайзак вспом’яне...* (Т. Шевченко).

Розглянувши концептуальні засади використання в лінгвістиці терміна “безеквівалентна лексика”, ми вважаємо, що *безеквівалентна лексема* – особлива одиниця, що відображає національно-культурну своєрідність мови на лексичному рівні, номінує такі явища у сфері певної культури, які не властиві іншим. БЛ – це складова образності тексту, яка несе емоційно-експресивний підтекст, пов’язаний з ідеоетнічним компонентом значення. БЛ слугує для номінації понять та реалій, не має точних лексичних відповідників у соціокультурних парадигмах інших мов, які порівнюються з вихідною. Наприклад: *укр. свита – нім. langer Bauernkittel der Ukrainer (довгий селянський кітель в українців)*.

Специфіка БЛ полягає в її: 1) семантиці. БЛ належить до національно маркованої лексики сучасної української мови. У структурі лексичного значення безеквівалентних одиниць завжди наявна сема “національне”

(етнічне, фольклорне, символічне); 2) конотації. Семантика безеквівалентної лексики поширюється на контекст (сислове оточення) цієї одиниці в тканині тексту та весь смисл-зміст твору. БЛ сприяє створенню етнічної картини світу; 3) функціонуванні. В ієрархії смислу тексту БЛ виконує функцію домінанти; 4) іншомовних лексичних відповідниках. Поява БЛ у тексті нашо́вхує реципієнта на розуміння етнокультурної приналежності твору. Наявність іншомовної БЛ у тексті створює специфічні умови для сприйняття. Текст починає функціонувати, таким чином, як феномен на межі двох культур.

1. Бронська А. Лінгвокраїнознавчий аспект у викладанні української мови як іноземної / А. Бронська // Дивослово. Українська мова й література в навчальних закладах України. – 2000. – №7. – С.43 – 44.

2. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. В поисках новых путей развития лингвострановедения: концепция речеповеденческих тактик / Е.М. Верещагин, В.Г. Костомаров. – М.: Институт русского языка им. А.С. Пушкина, 1999. – 84с.

3. Волошина А. Безеквівалентна лексика близькоспоріднених мов: проблема семантичної структури / А. Волошина // Наукові записки. – Випуск XXVI. – Серія: Філологічні науки (мовознавство). – Кіровоград: РВЦ КДПУ ім. В. Винниченка, 2000. – С.56 – 64.

4. Влахов С., Флорин С. Непереводимое в переводе / Под ред. Вл.Росельса / С. Власов, С. Флорин. – М., 1980. – 352с.

5. Дяченко Л.М. Функціонально-семантична характеристика безеквівалентної та фонової лексики сучасної української літературної мови: Автореф. дис. ... канд. філол. наук / Л.М. Дяченко. – К., 1997. – 18с.

6. Зорівчак Р.П. Реалія і переклад (на матеріалі англomовних перекладів української прози) / Р.П. Зорівчак. – Львів, 1989. – 215с.

7. Космеда Т.А. Денотат, конотація й аксіосемантика у проєкції на лексико-семантичні відповідники російської та української мов / Т.А. Космеда // Мовознавство. – 1997. – № 4 – 5. – С.58 – 63.

8. Кочерган М.П. До питання про безеквівалентну лексику і лакуни та способи їх компенсації / М.П. Кочерган // Проблеми зіставної семантики. Збірник статей за доповідями Міжнародної наукової конференції з проблем зіставної семантики 23-25 вересня 1999р. / [відп. ред. М.П.Кочерган]. – К., 1999. – С. 42 – 45.

9. Кочерган М.П. Загальне мовознавство [підручник для студентів філологічних спеціальностей вищих закладів освіти] / М.П. Кочерган. – К., 1999. – С.171 – 172.

10. Попова З.Д., Стернин И.А. Лексическая система языка (внутренняя организация, категориальный аппарат и приемы изучения) / З.Д. Попова, И.А. Стернина. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1984. – 148с.

The author of this article reveals the problem of non-equivalent vocabulary definition in modern Ukrainian language. The functional peculiarities of non-equivalent lexical stock as a language sign and source of ethno-cultural information are being researched too.

Key words: text, equivalentless lexic, ethic-cultural meaning.